

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

154
(1/2016)

НОВИ САД
2016

ИНСТИТУЦИЈА АПЕЛАЦИЈЕ У ПРАВНОМ СИСТЕМУ ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА ТОКОМ ТРАНЗИЦИОНОГ ПЕРИОДА

МИРОСЛАВ ПАВЛОВИЋ

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија
miroslav.pavlovic@ff.uns.ac.rs

ОГЊЕН Ж. КРЕШИЋ

Балканолошки институт САНУ
Кнез Михаилова 35, Београд, Србија
ognjen.kresic@bi.sanu.ac.rs

САЖЕТАК: Институција апелације представља један од основних принципа организације Османског царства и темељних институција исламског правног система, која се заснива на схватањима принципа праведности, односно принципу правне сигурности и универзалне доступности правде за све поданике државе. Процес децентрализације Османског царства током транзиционог периода (XVII–XVIII век) условио је промену односа центра и периферије, где је управо институција апелације кроз шик-јајет, односно ахкјам администрацију доживела наглу експанзију, посебно после 1742. Рад представља покушај анализе процеса експанзије институције апелације и њене реалне функције у правном систему с једне стране, односно одређивање њене улоге у протополитичким сукобима на локалу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Османско царство, транзициони период, институција апелације, ахкјам администрација, политичке иницијативе

Пространа и разноврсна територија, насељена народима различитих култура и традиција, дубоко су одредили све аспекте функционисања Османског царства. Од организације централне власти до провинцијске администрације, од пореског система до војске, прилагођавање стално променљивој ситуацији била је једна од константи које су водиле османске владаре. Правни систем успостављен у османским областима представљао је резултат управо те борбе да се установе темељи за успешну контролу

над нехомогеним Царством. Основу правног система у Османском царству чинило је исламско верско право – шеријат, које је несумњиво уживало неприкосновени престиж у оквирима државне идеологије. Државне власти само су теоријски могле имати улогу спровођења и чувања, а не и мењања или дорађивања правног корпуса који је као своје изворе имао свету књигу – Куран и суну, тј. традицију о поступцима и изрекама пророка Мухамеда. Поред њих, као основе верског закона прихватани су и законска аналогија и једногласност закључака правних стручњака. Стога су право да тумаче шеријат имале само особе с теолошко-правним образовањем, тј. припадници улеме¹. Исламско право познаје четири традиционалне школе тумачења шеријата, које су биле међусобно равноправне. Све су добиле називе према најистакнутијим правницима који су били међу њиховим оснивачима: Ханефи, Малики, Шафи и Ханбали. Муслимани су се према слободном избору могли обратити правним стручњацима било које школе. Ипак, у Османском царству ханефитска правна школа имала је статус државно признате, и њена правна тумачења примењивана су у кадијским судовима. Разлог томе је нешто флексибилнији приступ ханефитских правника тумачењу одређених правних одредби.

Иако је чињеница да је као основни правни систем прихватано верско право могла представљати ограничење, па и непремостиву препреку ефикасном управљању било којом државом, а посебно пространим царством, шеријат је у себи садржао карактеристике које су омогућиле превазилажење тог проблема. Наиме, у време формулисања шеријатских одредби прихваћен је поглед на право који се заснивао на то да је пажња поклањана најпре томе да ли су одређени поступци или односи супротстављени вери и моралу или не. Ако то нису били, за саме вернике техничке стране правног система нису биле од важности. То је од самог почетка отворило могућности за укључивање, и касније прилагођавање, правних одредби и административних институција области на које се постепено ширила муслиманска власт, као и за давање могућности исламским правницима да договором изналазе нова правна решења [Schacht 1982: 19–20, 65–71; Imber 2002: 216–225].

Исламски стручњаци за право улагали су огромне напоре у тумачење различитих одредби права, често водећи расправе око фиктивних случајева за које је постојала мала вероватноћа да се могу остварити у реалности. То је омогућило да се временом изнађу начини како да се поједине праксе, за које би се могло утврдити да су противне шеријату, заодену у прихватљив правни оквир. Примери тога су узимање камате и посебно важно питање доказног материјала у кривичним парницама [Gerber 1994: 15–16]. Под тим се мислило пре свега на формализовање употребе писаних докумената као доказа, с обзиром на то да је шеријат неприкосновену предност давао усменом сведочењу. Због тога су се учесници парнице

¹ Улема (једн. алим) је збирни назив за особе које су стекле образовање у исламским теолошким наукама, и имале право да раде као наставници, кадије, правни стручњаци, верски достојанственици. С обзиром на то да су за свој рад добијали плату од државе, спадали су у део становништва ослобођен од плаћања пореза, тзв. класу аскера [Agoston 2009: 577–578].

трудили да обезбеде сведоке који ће потврдити веродостојност података забележених у документима [Gerber 1994: 37–38, 47–48; Ergene 2004: 473–474]. С тиме је повезана и важност посебне врсте сведока карактеристичне за исламске судове – сведока самог правног чина (*ṣuhud ul-hal*). Они нису износили сведочења везана за конкретни случај вођен пред кадијом, већ су својим присуством, и каснијим бележењем њихових имена после судске одлуке, гарантовали исправност судског процеса. Такође, кадије су као службеници распоређени од стране централне власти на одређени рок, поседовали ограничено познавање ситуације на локалу, и присуство како локалних угледника тако и људи упознатих с околностима случајева расправљаних на суду, омогућавало је боље функционисање суда. Међу члановима *ṣuhud ul-hala* могли су се стога наћи и немуслиманци, уколико је кадија сматрао да је за тим постојала потреба [Jennings 1978a: 143–145; Jennings 1979: 162; Ergene 2003: 25–30; Крешић 2014: 28–33].

Као што је већ наглашено, правни систем исламских држава није се искључиво састојао од шеријатских одредби, већ је омогућавао да се паралелно с верским правом, које је представљано као оквир целокупног права, развија и световно право у комбинацији с традиционалним правним одредбама из преисламског периода (канун). Османско царство је, настављајући традиције старијих исламских држава, даље развило овакав систем. Владар је својим наредбама стварао нове законске прописе који нису замењивали, већ допуњавали шеријатско право. Укључивањем различитих правних и судских традиција наслеђених од освојених народа, непрестано је усложњаван османски правни систем. Таквим усложњавањем заправо је омогућавана ефикаснија управа, и већа прилагодљивост разноврсним приликама које су владале у различитим деловима државе. Треба истаћи да, не само да су поједине законске одредбе претходних држава ушле у османски правни систем, већ су османске власти дозволиле постојање својеврсне судске аутономије за своје немуслиманске поданике.

Зимијама² је било допуштено да решавање међусобних спорова решавају или договорно, или пред црквеним или рабинским судовима. Наравно, услов је био да ниједан муслиман није био умешан, у супротном постојала је обавеза да се спор изнесе пред кадијски суд. Важно је истаћи да је према исламском правном схватању, држава аутоматски покретала судски спор само у случају тзв. злочина против бога (*hudud*), који су обухватили већином верске прекршаје те се нису ни могли односити на зимије, осим злочина крађе и разбојништва. Сви остали прекршаји посматрани су као приватни спорови између две стране, те је решавање спорова договором била раширена појава. Ипак, зимије нису увек користиле привилегију да спорове решавају међу собом, и обраћали су се кадији и када то од њих није захтевано. Разлоге такве праксе могуће је потражити у неко-

² Под тим именом подразумевали су се припадници монотеистичких религија који су прихватањем власти исламских владара и плаћањем посебног пореза (џизје) стицали право на живот, личну слободу, имовину и слободу вероисповести. Ипак, прописивањем бројних ограничења и правила понашања и одећења, држава је потврђивала да зимије нису равноправни муслиманским поданицима [Фотић 2005: 27–71].

лико објашњења. Као државна институција кадијски суд је могао гарантовати, бар теоријски, да ће одлуке донете на њему бити подржане од стране централне власти и спроведене, за разлику од договора у оквирима заједнице. Такође, пракса издавања писаних потврда кадијских одлука и њиховог истовременог бележења, олакшавала је доказни поступак у случају поновних спорова по истом питању. Поред тога, понекад су зимије процењивале да ће применом шеријатских одредби задобити повољније решење свог случаја [Jennings 1978a: 250–255; Gradeva 1997: 40–41, 57–62; Al-Qattan 1999: 432–436; Kermeli 2012: 347–351]. Карен Берки ипак истиче да „слика мноштва судских система који имају аутономију није одговарајућа, јер је политика правног плурализма била контролисана и организована из центра, с циљем да, иако одражавајући разноврсност могућности, кадијски суд увек задржава најважније место.“ На тај начин обезбеђивана је у исто време аутономија различитих заједница али и могућност да се пређу чврсто успостављене међурелигијске границе [Barkey 2013: 84, 93–94].

Због тога постаје јасно да је институција која је била од највећег значаја за спровођење правних одредби био кадијски суд. Кадије су својим теолошко-правним образовањем и овлашћењем од стране државе, стицале право да пресуђују на основу верског и световног права. Иако су злоупотребе биле могуће, у теоријском смислу њима је гарантована потпуна аутономија у односу на провинцијске власти, али и на централне, јер наредбом из Истанбула није могло бити прописано како ће кадија пресудити већ је само могло бити захтевано да се суђење поново спроведе, или да се случај пребаци на другог кадију [Heyd 1967: 10–11; Jennings 1978b: 138–142; Ginio 1998: 191–200; Imber 2002: 216–225]. Пресуђивањем у парницама није се завршавао делокруг деловања кадија. Свака наредба послата у провинцију морала је бити заведена у једној врсти протоколарних књига – *сицили*, које је водио локални кадија. Поред тога, како је већ напоменуто, он је у сициле бележио и сваку своју пресуду, као и уговоре који су склапани у суду. Кадија је био повезан и с провинцијском администрацијом и њеним дужносницима, посебно кад су били у питању снабдевање војске, одржавање путева и утврђења и прикупљање пореза [Gradeva 1999: 179–187].

Овако разноврсна и широка овлашћења давала су кадијском суду посебан положај међу државним институцијама и чинила да он међу султановим поданицима постане својеврсни симбол државне власти. Кадије су спајајући државно-правни и верски ауторитет постајали главни посредници између централних власти и становника провинције. Када се у обзир узме пресудна важност концепта праведности као основе легитимности владара у Османском царству, уочава се и значај кадије који је како у симболичком тако и у практичном смислу омогућавао да се и у провинцији спроведе праведна власт владара. Управо је исламска теорија као једну од важних ставки истицала важност идеје да свака особа и свака друштвена група (војска, улема, раја³) има своје тачно утврђено место у

³ Под термином раја (једн. рајетин) у Османском царству су се подразумевали сви становници који су плаћали порезе и нису били део државних институција [Fagoqhi 1995: 403–406].

оквиру државе, а на владару је било да *йраведном влашћу* осигура њихову сигурност и добробит. Владарева власт је немогућа без снаге војске, која са своје стране не може постојати без богатства; раја је та која производи богатство, што им је омогућено владавином правде; праведне власти нема без хармоније, а она се заснива на владавини верског права, чији је главни ослонац султанова власт. Тиме се затвара тзв. *круџ йравичности*, један од темељних појмова исламске политичке идеологије. У Османском царству овакав вид легитимације султанске власти био је тим важнији, јер се Османова династија није могла похвалити, и поред различитих покушаја измишљања традиције, повезаношћу с ранијим исламским владарским породицима, и посебно пророком Мухамедом. Због тога је посебно истицана важност ефикасне и снажне султанске власти као темеља владарског ауторитета [Aksan 1993: 53–55; Gerber 1994: 63–64; Karateke 2005: 18–23; Hagen 2005: 65–66; Barkey 2013: 90–91].

У систему у којем је владар главни заштитник и спроводитељ правде, институција апелације у централној власти имала је природно велики значај. Ослањајући се на исламску традицију, али и племенско наслеђе, у Османском царству је сваком поданику, без обзира на то којој је друштвеној или верској групи припадао или где је живео, било гарантовано право да се може молбом или жалбом обратити самом султану [Karateke 2005: 38–39]. То је могло бити учињено лично, одласком у Истанбул, али и писменим представкама, тзв. арзухалима (*arz-i hal*). Свака је представка пролазила кроз бирократски апарат, где су се подаци проверавали у документацији доступној централној архиви, а затим слали на увид најчешће царском дивану, или у изузетним случајевима самом султану. На основу сакупљених података, издавана је наредба, која је прослеђивана најчешће кадији под чијом се јурисдикцијом налазила особа која је представку упутила.

Покретање апелације, није могла бити лична, независна иницијатива, јер је свака жалба значила иступање против власти, против везира-санџакбега и што је још опасније, против његових представника у локалној средини, где је људски живот мање вредео и где је могао брзо бити изгубљен, пре него што жалба напусти провинцију. Сâм систем је очигледно осигуравао безбедност. У томе се огледа извештајни аспект политичког процеса. Жалба без патроната се чини немогућом мисијом у систему апсолутног монопола власти на локалу, јер је усмерена против оних који контролишу власт и, коначно, који контролишу кадију, као јединог који је судску одлуку могао преиначити у складу с османским схватањем исламског права. У екстремнијим случајевима, појединачним и конкретним жалбама локализованог карактера патронат је најизгледнија опција, заштита неког моћнијег чији су интереси били угрожени, ометањем његовог експонента. У већини случајева само припадање групи је представљао заштитни механизам за иступање против одређеног сегмента владајућег система. Свако јавно иступање представљало је захтев за принципом видљивости групе, као вид њене политичке репрезентације, без обзира на исход поступка, који често никоме није био од веће важности. При томе не би

требало занемарити појединачне интересе који су задовољавани под заштитом груписања, што није редак феномен, напротив. Овакве случајеве досадашња истраживања нису посматрала као вид политичког деловања, што није сасвим оправдано становиште. Низ жалби спахија⁴ (чак и заима) са захтевом доделе новог земљишног поседа услед опустелости претходног, не може се посматрати као појединачна иницијатива без уплива политичког фактора. Најпре зато што је сама пракса прихваћена и у складу с тим успостављен је одређени механизам бирократског деловања. Спахија се није жалио путем одређеног издвојеног случаја, иако то у појединачним документима изгледа тако, већ као део механизма који му је гарантовао одређено право, резервисано за саму припадност. Политика централне власти, која је тражила механизме за успостављање система гарантоване исплате тимарских приноса, представља значајно питање на релацији центар–периферија. Пописни дефтери указују да није могуће остварити пројектоване приносе са земље, али ахкјам дефтери сигнализирају егзистенцију читаве земљишне администрације и компликованог бирократског механизма, који је успостављен у циљу јачања спахија на локалу [TKGM. TADB. TTD. No. 17; No. 18]. По свему судећи, централној власти је одговарало јачање ове групације као сигурне опозиционе силе владајућем поретку на локалу, а то је већ само по себи политичко питање.

Током транзиционог периода (17–18. век) не говори се о класичном систему апелације, већ о новом изуму, ахкјам администрацији, односно експанзији ове институције. Поставља се питање да ли је до тога дошло због повећаног притиска с локала или је центар власти инаугурисао нови систем као нови вид легитимације пред поданицима у тренутку децентрализације? Империјална видљивост морала је бити осигурана на сваки могући начин пред поданицима, рајом и берајом, те би овај вид појачаног администрирања требало сматрати још једним у низу изума центра власти. Систематско проучавање процеса апелације у Османском царству није заживело у потребној мери. Иако су крајем осамдесетих и почетком деведесетих година 20. века, водећи османисти епохе Халил Иналцик (Halil İnalcık) и Суреја Фароки (Suraiya Faroqhi) указали на њихов значај, све до почетка 21. века није било већег одјека. У почетку је преовладавало мишљење да је експанзија ахкјам администрације узрокована патримонијализмом, односно како то Фатма (Fatma Acun) и Рамазан Ађун (Ramazan Acun) дефинишу: екстремним случајем патримонијализма званим султанизам. Теорија о централистичкој бирократији која има тежњу за Gleischaltung методама контроле империјалног простора постепено су напуштане, уступајући место идеји о рационалности османске политике,

⁴ Спахије су војници, пре свега коњаници, који су у замену за војну службу добијали на уживање приходе са одређеног земљишног поседа, тимара, док су јаничари били припадници стајаће војске, обучавани од стране државе и размештани по потреби у провинцијама царства. До 18. века спахије су скоро у потпуности изгубиле сваки војни значај, док су одреди јаничара сталним увећавањем броја припадника престали да буду елитне јединице регрутоване девширмом, и претворили се у важан политички чинилац. С друге стране, јерлије су били одреди мобилисани међу становништвом провинције од стране провинцијалних власти [Imber 2002: 252–286].

која би се могла подвести и под прагматичко управљање. Постоји више врста дипломатичких форми шикјајет дефтера под којима се подразумевају и ахкјам. Најпре, као што Иналчик указује, реч је о арзухалима, односно оригиналним жалбама, које су најчешће сачињене код кадије или би бар то требало очекивати. Рани ахкјам дефтери, из 16. века својим дипломатичко-палеографским карактеристикама изузетно се разликују од каснијих (насталих после 1742) [Acun 2007: 125–131; İnalçık 1988: 33–54]. Осим тога, њихова намена је такође нешто измењена у каснијем периоду. Принцип легитимитета власти остао је као једно од битних питања, али су у међувремену настала још два значајна елемента, контрола фракција у провинцији и пораст значаја бирократије. Принцип праведности био је у искључивој надлежности царског дивана, али је све даље послове преузимала администрација великог везира – Порта (sic!)⁵. Пораст значаја бирократије познато је питање у студијама османистике, али се експанзија ахкјам администрације није доводила у везу с јачањем положаја реискултаба, који је непосредно био задужен за контролу ових послова. Институција реиса је управо у другој половини 18. века постала регрутна база за највише положаје у османском управном систему, коју будући велики везири готово да нису могли заобићи. Око ове институције се интензивирају политичке борбе, док саме канцеларије унутар Порте почињу да интензивирају послове и што је значајније, започињу експанзију⁶. Принцип праведности, послужио је као одличан полигон за истицање важности једног бирократског поступка, који је отпочео измишљање традиције. Почетком 16. века, готово да није забележена ниједна жалба из Смедеревског санџака, док је из румелијских санџака годишње долазио махом по један арзухал, највише четири [Acun 2007: 135–136]. Средином 18. века број жалби из Смедерева није био испод 20 годишње а ишао је и до 50, док је с простора Румелије било преко 1.000 жалби годишње. У досадашњој историографији није истраживана узрочна веза експанзије система апелације и бирократизације османске управе. Иако је архивска грађа често непоздан савезник и застрашујуће немушта у одсудним тренуцима, стиче се утисак да је уз све прерогативе апсолутне власти у санџаку, која је поверена везиру, централна власт изналазила механизме индиректне контроле. Ахкјам администрација је, како то закључује и Нора Лафи, омогућавала директан контакт урбане елите и централне администрације [Lafi 2011: 73–82]. Морало би се размотрити питање егзистенције директног контакта локалне и централне бирократије, где је део локалне администрације директно и непосредно служио интересима центра власти.

⁵ *Царски диван* било је тело састављено од највиших чиновника Царства, предвођених, у одсуству султана, великим везиром. Они су водили све текуће послове и доносили најважније одлуке, које су потом подношене на одобрење владару. Термин *Порта* представља превод османског термина *bab* (капија, врата), и односио се првобитно на царски диван, који је заседао у близини друге капије султанове палате. Касније, посебно у 18. веку, тим термином означаван је диван великог везира [Imber 2002: 154–176].

⁶ За ахкјам администрацију, као и комплетну шикјајет и мухиме била је задужена Бејлик канцеларија (службени назив: Divan-ı Hümayun Kalemî) [Ahışali 2001].

У новије време изразита државоцентрична позиција османистике трпи критике, због чега се и саме политичке иницијативе морају посматрати као покушај сагледавања акција провинције независно од контроле центра власти. Признавањем аутономног деловања, макар и кроз вид иницијатива отвара се питање протоцивилног друштва, како га одређује Антонис Анастасопулос (Αντώνης Αναστασόπουλος). Уважавајући социолошки аспект посматраног појма, историчари преузимају дефиницију Јиргена Коке (Jürgen Kocka), који под цивилним друштвом подразумева специфичан тип социјалне акције [Kocka 2004: 68–69]. Прихватањем оваквог становишта османски поданици, бивају третирани кроз призму њиховог активног деловања, које се означава као аутономно. Тиме се најпре критикује полазиште о свемогућем центру који врши контролу свих активности провинције, чиме је и деловање периферије сведено на реакцију која се од ње тражи. Више није могуће сматрати османски бирократски апарат као продужену руку власти нити врховног арбитра. Социјално политичке промене условљене процесом децентрализације условиле су наметање парламентарних структура, чиме је и сâм однос моћи био константно подложен променама. Деловање одређених групација, најчешће је успостављано под привидом легитимитета институција старог поретка, чији су положај више или мање легално заузимале. Аутономија деловања била је свакако развијенија него што се то до сада сматрало. Сâм поредак власти је постојећи институционални оквир употребљавао као привид у који је уклапано политичко деловање. Уколико је један систем власти, без обзира на његову маргиналну локалну улогу, представљао у пуном смислу значења, потпуни симулакрум, тим пре је значајно његово позивање на легитимитет. Нимало случајно, како то сугерише и Суреја Фароки, политичка активност је блиско повезана с појмом легитимитета. Зато је сâм начин покретања и вођења политичке иницијативе показатељ њене друштвене улоге. Мало је вероватно да су покретачи жалбе султану рачунали на задовољење правде. Сваком познаваоцу османског правног система јасно је да виши судски орган није могао преиначити пресуду, већ једино сугерисати њено поновно разматрање. Не преостаје ништа друго него овакав вид акције посматрати као политичку демонстрацију, која је имала за циљ обезбеђење додатног легитимитета током судског процеса, и која би на локалног кадију и све остале заинтересоване стране извршила снажан притисак у виду подстрека на деловање. Својеврсним видом институционализовања политичких иницијатива, показује се да је процес политичког деловања у претполитичким заједницама условљен не само локалним конфликтима, већ и аутономијом деловања друштвених формација које су могле мењати свој социјални статус и политичке улоге. Околности настанка ових процеса означени су појмом протоцивилног друштва, чије су формације у складу с Кокином дефиницијом успостављене на принципу самоорганизовања [Farooqi 1992: 1–39; Anastasopoulos 2012: 440–450].

У контексту анализе друштвених формација, значајно је освртање на тезе Мајкла Мана (Michael Mann), који друштво дефинише као „вишеструко испреплетане укрштајуће друштвено-просторне мреже моћи“.

Како је с једне стране истакнута потреба за разматрањем друштва као аутономне формације, тако је потребно избећи унитаристички приступ, друштво није систем, још мање тоталитет [Mann 1986: 1–2]. Како истиче Боаћ Ергене (Boğaç Ergene), појединци приступају различитим мрежама моћи, које обезбеђују социјалну матрицу интереса и савезништва базираним на њима. Ергене указује на немогућност егзистенције административних формација мимо одређеног социјалног консензуса. Још важније, сматра да је кадијски легитимитет морао бити заснован на комуналном одобрењу његових акција, као што ни локални угледници нису могли остајати изван структура власти. Слична тумачења отварају могућност пруступа политичким иницијативама као показатељу специфичности друштвених сукоба условљених политичким борбама различитих мрежа моћи. Како запажа Елени Гара (Ελένη Γκάρá), систем политичке репрезентације од стране ајана односно коцабаша (чорбација, кнезова) до 1770. је достигао такав ниво, да је било потребно измислити традицију (sic!). Јачање политичких елита је доводило до ескалације конфликта до те мере, да најчешће није могуће закључити где престаје политички протест а где почиње фракционализам [Ergene 2012: 391–394; Gara 2012: 412, 416–417].

Отпочињање процеса апелације подразумевало је ангажовање ученог правника који би саму жалбу саставио. Услуга је била наплаћивана, али није било тешко доћи до правника, с обзиром на то да су жалбу подносили становници градова и паланки. Учени правници су, у недостатку државних положаја, лутали провинцијом у потрази за послом. Често су жалбе састављале и моле, као истакнути угледни правници. Сама жалба је могла бити презентована царском дивану лично или је слато писмо – жалба (mektup – arzihal) уз одговарајућу пратњу, што је сигурно читав поступак чинило скупљим. О карактеру допреме жалбе остали су забележени подаци у самим ахкјам дефтерима, у виду формулација *юслао је* (mektub gönderüb/arzihal edüb) или је сâм *дошao* (gelüb). Саме оригинале докумената администрација је заводила у посебне шикјает фондове, док су концепти одговора уписивани у ахкјам. Постоје значајне разлике у терминима писма и арзухала. У првом случају жалбу је саставио учени правник изван правног система, док је арзухал издавао кадија. Свакако је обезбеђивање кадијиног пристанка да жалбу заведе у сицил било теже али уједно и значајније са становишта легитимитета и политичког ривалитета. Такви примери нису усамљени. Како сугерише Деметриос Папастаматиу (Δημήτριος Παπασταματίου), није увек локални кадија морао бити тај који издаје арзухал, већ су се заинтересовани могли обраћати суседним казума и тако подстицати локалне ривалитете. Контрола кадијске функције, како сугеришу наративни извори јесте била апсолутна, што би требало прихватити с резервом, али ти исти наративни извори сведоче да је кадијска функција била лицитирана и практично уступана на одређени период за новчану своту. Продаја функција је тиме могла обезбедити кадијама значајнији маневарски простор, јер нису морали да се базирају на власт мухафиза, већ на локалне прилике. Свакако да је преко муселима и субаша локални простор био контролисан од стране мухафиза, али је кадија

могао дати легалитет жалбама и самом жалбеном поступку [Papastamatiou 2012: 172].

Саме жалбе упућене царском дивану поседују одговарајућу устаљену правно-бирокуратску форму у којој се истичу неправда и зулум као основа обраћања највишој правној инстанци. Жалбе заправо само понављају добро познате пароле, којима се жели подстаћи на интервенцију, али се не могу тумачити изван оквира бирокуратске праксе, формализованог обраћања и навођења формално-правног повода који се у даљем тексту елаборира. Само обраћање царском дивану претпостављало је постојање неправде, за коју се тражи правна санкција. За разлику од старијих докумената, где се више инсистира на једном од два прилично различита термина, шеријату или кануну, овде су они подједнако заступљени, као део синтагме, јединственог правног поретка. Посебно су занимљиви одговори на жалбе, који су формулисани на Порти. Веома ретко долазило је до отвореног мешања у питања провинције, већ су се заповести сводиле на формулације: *зобрањује се и одбија мешање часном зајовешћу Порџе* (müdahale ettirilüb men' ü def'⁷ olunmak babında emr-i şerifi), или веома слично: *зобрањује се и одбија нејравда царским љисмом Порџе* (ta'addileri men' ü def'⁷ olunmak babında hükm-i hümayunum), *нејојребно мешање другоџ* (ahardan dahl olunmak icab etmez), *зулум и нејравда о којима нису били обавешћени...* (zülm ü ta'addi hüsn olmadıkların bildirub), *обзнањује се забрана* ('azr eyledükin bildirub) *усјосџава љрава* (ihkak-i hak) итд. Порта је декларативно забрањивала кршење правног поретка али се најчешће није мешала у случајеве, дајући локалном кадији задатак: */нека оно/ џџио је незакониџио буде саџледано у складу са шеријатиом и /нека буде/ усјосџављено љраво* (mahallinde şer'ile görilüb ihkak-ı hak olduđu). У складу са схватањима османског права, мешање у кадијску надлежност није било дозвољено. Независност кадијске функције, тиме је лако могла бити оправдање за нечињење виших органа власти. Османска правна пракса је у ранијем периоду бележила много снажније мешање и анулирање кадијских одлука. Посебно осетљива група жалби односила се на зулум, који је чинио одређени моћник/ци, односно злоупотребе под заштитом институционалног деловања. То заправо јесте екстремнији случај неправде, посебно ако су жалбу послали припадници локалног становништва – раје. Најчешће формулације у самим документима су помињани: *зулум и нејравда* (zülm ü ta'addi),⁸ *нејравда и џовреда* (ta'addi ve rencide). Код таквих случајева се помиње прилично снажна формулација: *љравна рејресџа* (hak-ı müzalem). Чини се да није постојао ефикасан механизам којим би централна власт могла да контролише читав процес, услед чега је свако залагање остајало декларативно. Ипак наредба упућена у провинцију могла је представљати снажну потврду легитимитета локалним органима у даљим поступцима пореске администрације [BOA. A. DVNS. ANKR. d. 3/820]. У ретким случајевима био је именован мубашир (mübaşir), држав-

⁷ Често иду уз још један синоним: ta'argüz.

⁸ Често уз синоним: gadr (неправда, тиранија).

ни представник са задатком испитивања одређеног случаја. Посебну заинтересованост власти и локала представљали су проблеми тимарских поседа. Најмање трећина жалби, односи се на питање тзв. малих поседа (*erbab-ı timar*), где је интервенција власти била неупитна. Овај поступак је очекиван с једне стране, јер је у питању проблем из надлежности саме централне администрације, која је тимаре и додељивала. Уколико спахија – поседник није могао да оствари пројектовани приход са свог поседа, ахкјам администрација је увидом у пописне дефтере, вршила замену поседа. Није познато колико је поменута супституција била ефикасна и то јесте посебно питање, нарочито ако се узме у обзир неефикасност тимарских поседа и немогућности остварења целокупне новчане припадности. Како није било формалног судског поступка, на који су се спахије жалиле, одговор је био афирмативан, а супституција одређивана у поступку жалбе, без пребацивања надлежности на локалну администрацију. Посебно су осетљиви случајеви узурпације, када се спахија жалио на узурпирана права, која су му додељена одређеним документом. Невезано за питање тимара, таквих жалби, које су упућивале бератлије, односно лица с документарном потврдом свог статуса или својих права, која су била нарушена (невезано за карактер докумената и права проистеклих из њих) доводила су до афирмативних одговора, који су саопштавани локалу на исти начин као и сви претходни случајеви. Диван је, дакле утврдио да су права нарушена и наређивао је локалној администрацији да поступи у складу са законом, шта год то представљало. Потребно је истаћи два занимљива парадокса, афирмативност одговора и једноставност бирократског језика [BOA. A. DVNS. ANKR. d. 6/922, 6/456. 6/145, 6/148].

Политичке иницијативе могу се условно поделити на иницијативе припадника владајуће групе (аскера) и иницијативе локалног становништва (раје). Код првих се издвајају две основне категорије. У самим ахкјам дефтерима лако их је препознати на основу формулације на почетку документа, којом се наглашава да је реч о малим поседима (*erbab-ı timar*). Сама формулација указује на шире значење, очигледно механизма добро познатог централној бирократији, чиме се потврђује теза о подстицању иницијатива с локала, који је центар непрестано вршио. Припадници владајуће класе, пре свега под патронатом припадности војном сталежу, покрећу процес апелације услед немогућности остварења пуног приноса с додељеног земљишног поседа или услед узурпације свог поседа. Ова два случаја наизглед не кореспондирају и потребно их је одвојено анализирати. Када је реч о проблемима новчаних удела, администрација их је решавала појединачно, лоцирајући проблем кроз анализу саме структуре поседа. Како је иницијатива долазила с локала нису ретки случајеви у којима су саме спахије указивале који део поседа је нерентабилан и саме предлагале одговарајућу замену. Ова врста жалби била је крајње спорадична јер је могла функционисати само неколико година, после чега је наступила сурова борба око земље и новца који је с ње потицао. Поље сукоба остаје тимар, као земљишни посед, али и порески приходи са земље, који се у документима јављају под термином зимет. Како је систем сакупљања

пореза функционисао у виду закупа, који су давани на лицитацијама, токови новца су се појављивали код самих закупа али и у виду кредитирања пореских закупа. Тиме је поље сукоба и злоупотреба проширено на све могуће новчане токове. Све више се почела издвајати категорија привилегованих, који се у жалбама оптужују за злоупотребе, зулум и тиранију и који се понашају нескривено дрско и пред локалним кадијама. Помену-та група је деловала у складу с наређењима (бујурулдијама) локалних органа власти, везира и институције Београдског дивана. У османском правном систему документа централних органа власти теоријски су имала преимућство над оним локалне провенијенције, али жалбе из провинције настају због непоштовања овог узуса. У самој провинцији бујурулдије су прихватане као неприкосновене, што је узроковало правни хаос у којем је и сама правна несигурност продубљивана [BOA. A. DVNS. ANKR. d. 11/560].

Осим иницијатива владајуће групације не би требало изгубити из вида иницијативе локалног становништва. Као и у претходном случају појединачне иницијативе су настајале подстреком моћније групације односно институције. У питању су кнезови, као представници локалног становништва, који су имали задатак да непосредно прикупљају порезе и предају новац закупцима. Сваком злоупотребом илтизам система кнезови су остајали директно оштећени, због чега су имали устаљене канале комуникација са централном влашћу путем институције апелације. По свему судећи тај посао је обављала професионална група представника, која је износила представке царском дивану, прибавивши одговарајући сигнал с терена, од самих кнезова. Иако се у самим документима појављују имена оштећених сељака, реч је заправо о „полупрофесионалним заступницима“ [BOA. A. DVNS. ANKR. d. 22/536; 22/552; 22/618].

Институција апелације у Османском царству представља институцију исламског права у контексту система праведности као темељне дужности владара, али је своју експанзију испољила током касног транзиционог периода, када је процес децентрализације условио нове видове комуникација између центра и периферије. Може се сматрати да је неком врстом преговарања, како се истиче у теорији о империјама, успостављен иновативан механизам контроле центра над периферијом, макар и у смислу остварења легитимитета власти и легалитета институција и неформалних групација. Тиме је институција апелације крајње политизована, јер не само да није посматрана као институција османског права, нити је подносиоцима жалби било стало до позитивног решења, већ је употребљавана као механизам протополитичких сукоба на локалу. Мешање централне власти у ове процесе служило је успостављању привида империјалне контроле и присуства империје на локалном подручју, које више није могла ефективно да контролише. Успостављањем заједничких интереса дефинисан је канал комуникација који је османским субјектима омогућавао да кроз форму симулакрума остваре принципе сопствене репрезентације.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Крешић, Огњен (2014). „Хришћани као сведоци чина (*şuhud ul-hal*) на кадијским судовима у Османском царству“, *Зборник Мајице српске за историју*, 89: 23–34.
- Фотић, Александар (2005). „Између закона и његове примене“, у: Фотић, Александар (прир), *Приватни животи у српским земљама у освић модерној доба*, зборник, Београд: Слио, 27–71.
- Acun, Fatma and Ramazan Acun (2007). Demand for Justice and Response of the Sultan: Decision Making in the Ottoman Empire in Early 16th Century, *Etudes Balkaniques*, 2: 125–148.
- Ágoston, Gábor (2009). “Ulema”, in: Ágoston, Gábor and Bruce Masters (eds.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York: Facts on File, Inc.: 577–578.
- Ahışhalı, Recep (2001). *Osmanlı Devlet Taşkilatında Reisülkütüblük*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- Aksan, Virginia (1993). Ottoman Political Writing, 1768–1808, *International Journal of Middle East Studies*, 25: 53–69.
- Al-Qattan, Najwa (1999). *Dhimmi* in the Muslim Court: Legal Autonomy and Religious Discrimination, *International Journal of Middle East Studies*, 31: 429–444.
- Anastasopoulos, Antonis (2012). The Ottomans and Civil Society: A Discussion of the Concept and the Relevant Literature, in: Antonis Anastasopoulos (ed.), *Political Initiatives “From the Bottom Up” in the Ottoman Empire*, Rethymno: Crete University Press: 435–453.
- Barkey, Karen (2013). Aspects of Legal Pluralism in the Ottoman Empire, in: Ross, Richard, Benton, I. Lauren (eds.), *Legal Pluralism and Empires, 1500–1850*, New York: New York University Press: 83–107.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul, Bab-ı Asafl, Divan-i Hümayun Sicilleri, Rumeli Ahkam Defterleri (BOA. A. DVNS. AHKR. d.)
- Çakır, Baki (2009). “Tax Farming”, in: Ágoston, Gábor, Masters, Bruce (eds.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York: Facts on File, Inc.: 555–557.
- Ergene, Boğaç (2003). *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire. Legal Practice and Dispute and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652–1744)*, Leiden–Boston: Brill.
- Ergene, Boğaç (2004). Evidence in Ottoman Courts: Oral and Written Documentation in Early-Modern Courts of Islamic Law, *Journal of the American Oriental Society*, 124, 3: 471–491.
- Ergene, Boğaç (2012). Legal History “From the Bottom Up”: Empirical and Methodological Challenges for Ottomanist, in: Antonis Anastasopoulos (ed.), *Political Initiatives “From the Bottom Up” in the Ottoman Empire*, Rethymno: Crete University Press: 381–398.
- Faroqi, Suraiya (1992). Political Activity Among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanate Legitimation (1570–1650), *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35: 1–39.
- Faroqi, Suraiya (1995). “Ra’iyya”, in: *Encyclopaedia of Islam*, Leiden: Brill: 403–406.
- Gara, Eleni (2012). Patterns of Collective Action and Political Participation in the Early Modern Balkans, in: Antonis Anastasopoulos (ed.), *Political Initiatives “From the Bottom Up” in the Ottoman Empire*, Rethymno: Crete University Press: 399–433.
- Gerber, Haim (1994). *State, Society and Law in Islam. Ottoman Law in Comparative Perspective*, Albany: State University of New York Press.
- Genio, Eyal (1998). The Administration of Criminal Justice in Ottoman Selânik (Salonica) during the Eighteenth Century, *Turcica*, 30: 185–209.
- Gradeva, Rossitsa (1997). Orthodox Christians in the Kadi Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century, *Islamic Law and Society*, 4, 1: 37–69.

- Gradeva, Rossitsa (1999). The Activities of a Kadi Court in Eighteenth/Century Rumeli: The Case of Hacıoğlu Pazarcık, in: Kate Fleet (ed.), *The Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Oriente Moderno, n.s. XVIII (LXXIX), 1: 177–190.
- Hagen, Gottfried (2005). Legitimacy and World Order, in: Karateke, Hakan, Reinkowski, Maurus (eds.), *Legitimizing the Order. The Ottoman Rhetoric of State Power*, Leiden–Boston: Brill: 55–83.
- Heyd, Uriel (1967). Kānūn and Sharī‘a in Old Ottoman Criminal Justice, *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, III, 1: 1–18.
- Imber, Colin (2002). *The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power*, New York: Palgrave MacMillan.
- İnalçık, Halil (1988). Şikayet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzar’lar, *Osmanlı Araştırmaları*, VII–VIII: 33–54.
- Jennings, Ronald (1978a). Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records. The Sharia Court of Ottoman Kayseri, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 21, 3: 225–293.
- Jennings, Ronald (1978b). Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri, *Studia Islamica*, 48: 133–172.
- Jennings, Ronald (1979). Limitations of the Judicial Powers of the Kadi in 17th C. Ottoman Kayseri, *Studia Islamica*, 50: 151–184.
- Karateke, Hakan (2005). Legitimizing the Ottoman Sultanate: A Framework for Historical Analysis, in: Karateke, Hakan, Reinkowski, Maurus (eds.), *Legitimizing the Order. The Ottoman Rhetoric of State Power*, Leiden–Boston: Brill: 13–52.
- Kermeli, Eugenia (2012). The Right to Choice. Ottoman, ecclesiastical and communal justice in Ottoman Greece, in: Woodhead, Christine (ed.), *The Ottoman World*, London–New York: Routledge: 347–361.
- Kocka, Jürgen (2004). Civil Society from a Historical Perspective, *European Review*, 12/1: 65–79.
- Lafi, Nora (2011). Petitions and Accommodating Urban Change in the Ottoman Empire, in: E. Özdalga, S. Özervarlı, F. Tansuğ (eds), *Istanbul as Seen from a Distance. Centre and Provinces in the Ottoman Empire*, Istanbul: Swedish Research Institute in Istanbul: 73–82.
- Mann, Michael (1986). *The Sources of Social Power, Vol. 1: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Papastamatiou, Demetrios (2012). The Right of Appeal to State Intervention as a Means of Political Mobilization of the Reaya in the Ottoman Provinces: Some Preliminary Remarks on the Eighteenth-Century Morea (Peloponnese), in: Antonis Anastasopoulos, *Political Initiatives ‘From the Bottom Up’ in the Ottoman Empire*, Rethymno: Crete University Press: 165–190.
- Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü – Ankara, Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir Defterler (skraćeno: TKGM. TADB. TTD).

THE INSTITUTION OF APPELLATION IN THE LEGAL SYSTEM OF
THE OTTOMAN EMPIRE DURING THE TRANSITIONAL PERIOD

by

MIROSLAV PAVLOVIĆ
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia
miroslav.pavlovic@ff.uns.ac.rs

OGNJEN Ž. KREŠIĆ
Institute for Balkan Studies, SASA
Knez Mihailova 35, Belgrade, Serbia
ognjen.kresic@bi.sanu.ac.rs

SUMMARY: The institution of appellation represented one of the basic principles of the organization of the Ottoman Empire, as well as one of the principal institutions of the Islamic legal system. It was based on the concept of a just rule, or in other words, the principles of legal security and universal access to justice for all subjects of a state. The decentralization process in the Ottoman Empire during the transitional period (XVII–XVIII centuries) caused a change in the relations between center and periphery. That stirred an abrupt expansion of the institution of appellation through the *şikâyet* (or *ahkâm*) administration, especially after 1742. This paper attempts to analyze the process of expansion of the institution of appellation and its real role in the Ottoman legal system. On the other hand, the goal of the research is also to position it inside the framework of the provincial proto-political struggles.

KEYWORDS: Ottoman Empire, transitional period, institution of appellation, *ahkâm* administration, political initiatives